Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

Directoraat-generaal Natuur & Regio
Directie Regio en Ruimtelijke Economie

Datum
12 september 2012

bijlage

Bespreking van de inspraak
Vergunning Nb-wet 1998; militaire vliegactiviteiten; laagvliegen met helikopters

Bijlage nummer	3
Horend bij kenmerk	DGNR-RRE / 12315612
Datum	12 september 2012

In deze bijlage is een weergave opgenomen van de ontvangen zienswijzen over de aanvraag. Daar waar opmerkingen en suggesties niet reeds in mijn inhoudelijke overwegingen bij het besluit aan de orde zijn of niet binnen mijn inhoudelijke overwegingen reeds aan deze inspraak volledig tegemoet is gekomen, volgt een reactie van mijn zijde (cursief weergegeven).

1. **Gemeente Westvoorne**
   Gemeente Westvoorne verzoekt om de periodes waarin intensieve oefeningen in het laagvlieggebied worden gehouden, actief te communiceren naar de betreffende gemeenten over deze oefeningen. Dit ten behoeve van informatievoorziening richting verontruste burgers.

   De inhoud van deze zienswijze heeft geen formele of inhoudelijke relevantie voor de besluitvorming op basis van de Nb-wet 1998. Wel heb ik het verzoek van de gemeente doorgeleid naar het ministerie van Defensie. In reactie daarop laat zij weten dat omwonenden en betrokkenen altijd via de media worden geïnformeerd over grootschalige oefeningen.

2. **Provincie Flevoland**
   De provincie Flevoland stelt in haar zienswijze met betrekking tot de Natura 2000-gebieden Veluwerandmeren en Ketelmeer-Vossemeer het volgende:
   - De onderbouwing dat significant negatieve effecten zijn uit te sluiten is onvoldoende, ondanks de door de aanvrager voorgestelde ruimtelijke mitigatie. In de passende beoordeling wordt alleen ingegaan op roerdomp, terwijl veel soorten in de genoemde gebieden een negatieve staat van instandhouding kennen. De provincie verzoekt om het laagvliegen van 1 november tot 1 juni te beperken.

   In de passende beoordeling is het gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden getoetst op het al dan niet optreden van effecten op de instandhoudingsdoelen. Daaruit is gebleken dat het laagvliegen met helikopters boven of nabij de betrokken beschermde gebieden, voor de vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen, niet de oorzaak kan zijn van de ongunstige staat van instandhouding. Het laagvliegen met helikopters heeft niet geleid tot negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen en negatieve effecten zullen ook niet optreden bij voortzetting van dit gebruik. Ook voor de roerdomp wordt overigens geen negatief effect vastgesteld. De door de provincie ingediende zienswijze

bevat geen nadere inhoudelijke informatie c.q. argumentatie welke tot een ander oordeel zou moeten leiden.
Ik concludeer dat er geen sprake is van een aantasting van de natuurlijke kenmerken van de betrokken Natura 2000-gebieden als gevolg van de laagvliegactiviteiten. Er is dan ook vanuit de Nb-wet 1998 geen aanleiding om beperkingen op te leggen voor wat betreft het laagvliegen in de periode 1 november tot 1 juni.

- De provincie stelt dat er onvoldoende duidelijkheid wordt gegeven hoeveel uren er nu daadwerkelijk boven de genoemde Natura 2000-gebieden wordt gevlogen. Provinciale handhavers melden 6 tot 8 waarnemingen van een laagvliegende helikopter per jaar. Dit is volgens de provincie minder dan in de vergunning wordt aangevraagd. Gewezen wordt op het verschil tussen (uren) aanvraag en het feitelijk gebruik. Door in de aanvraag uit te gaan van een hoger aantal (gemiddeld) uren dan dat werkelijk wordt gevlogen ontstaat de mogelijkheid om na het verlenen van de vergunning aanzienlijk meer uren te vliegen boven de betreffende Natura 2000-gebieden.

In de passende beoordeling wordt een effectbeoordeling uitgevoerd op basis van een gemiddeld aantal vluchten en vlieguren (gemiddeld over meerdere jaren) in of nabij de betreffende Natura 2000-gebieden. De incidentele waarnemingen van de handhavers van de provincie liggen lager dan een gemiddelde over meerdere jaren. In dit geval is dus het gebruik over meerdere jaren getoetst aan het al dan niet optreden van effecten op de instandhoudingsdoelen.
In de aanvraag en de onderbouwing is vastgesteld dat er op basis van deze gemiddelde gegevens geen negatieve trend van de diverse relevante instandhoudingsdoelstellingen zijn die (behoudens de maatregelgebieden, waar een koppeling niet is uit te sluiten) gekoppeld kunnen worden aan het helikopterlaagvlieggebruik. In de aanvraag is aangegeven dat het gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden over de toetsperiode en die over de komende periode niet in betekenende mate van elkaar zullen afwijken. De vergunning zal hiervan ook uitgaan. Volgens de urenregistratie wordt het vergunde gebruik in tijd gecontroleerd.
Ook in de vergunde periode worden de actuele trendgegevens van het betreffende gebied door het bevoegd gezag gevolgd. Zolang het gebruik binnen de toegestane bandbreedte plaatsvindt, wijkt het gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden niet in betekenende mate af van het getoetste gebruik in de aanvraag.

3. Werkgroep Behoud de Peel

De Werkgroep Behoud de Peel richt zich in haar zienswijzen op de (effecten op) van het laagvlieggebied De Peel (GLV VIII).

- De werkgroep is van mening dat, met het oog op cumulatieve negatieve effecten op de natuurwaarden, veroorzaakt door de afzonderlijke militaire vliegactiviteiten, een aanvraag niet gefaseerd kan worden ingediend. Alle militaire vliegactiviteiten dienen in samenhang te worden beoordeeld. Er wordt voorts onvoldoende aandacht besteed aan cumulatieve effecten van het laagvliegen in relatie tot andere verstoringsbronnen.

Uit de passende beoordeling is mij gebleken dat het laagvliegen met helikopters ook in laagvlieggebied De Peel (GLV VIII) niet leidt tot negatieve effecten. Beoordeling op cumulatie vindt plaats indien zou blijken dat er wel negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen kunnen optreden. Voor de kraanvogel, waarop mogelijk wel effecten kunnen optreden, worden afdoende maatregelen genomen om effecten te kunnen uitsluiten.

- De bij de aanvraag gevoegde rapporten tonen aan dat vogelsoorten gevoelig zijn voor verstoring door vliegactiviteiten. Op basis hiervan kan in afwachting van beoordeling van alle militaire vliegactiviteiten, de militaire vliegactiviteiten geen doorgang vinden.
- De vergunningprocedure wordt onjuist gebruikt omdat de activiteit 'laagvliegen' nu mag plaatsvinden zonder Nbwet-vergunning.

Deze aanvraag heeft betrekking op het bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden. Dit gebruik is getoetst op het al dan niet optreden van effecten op de instandhoudingsdoelen. Uit de informatie die bij de aanvraag is aangeleverd blijkt afdoende dat effecten uitblijven op de meeste vogelsoorten waarvoor de Natura 2000-gebieden zijn aangewezen en waarvan uit de voortoets blijkt dat deze 'gevoelig' of 'zeer gevoelig' zijn voor verstoring door vliegverkeer. Dit omdat vervolgens beoordeeld is in hoeverre het voorkomen van deze soorten binnen de – voor deze soorten – bekende verstoringsafstanden en gekoppeld aan de (intensiteit van de) laagvliegactiviteiten in of nabij de leefgebieden van deze soorten, er al dan niet een relatie kan worden gelegd tussen het laagvliegen met helikopters en de populatieontwikkelingen van de betreffende vogelsoorten. Voor zover een negatieve relatie niet met zekerheid kan worden uitgesloten, worden maatregelen voorgesteld.
Zoals in de aanvraag is aangegeven, volgt deze aanvraag op de afspraak uit 2008 van de toenmalige bewindspersonen van Defensie en EL&I om voor militaire vliegactiviteiten één Nb-wetvergunning aan te vragen. In beginsel zijn militaire vliegtuigen voor de uitvoering van hun taken boven heel Nederland actief. Dit impliceert dat bij alle 162 Natura 2000-gebieden en bij de beschermde natuurmonumenten moet worden bezien of er mogelijk negatieve effecten op natuurwaarden te verwachten zijn van deze vliegactiviteiten. In 2008 stelden beide ministeries vast dat de meest efficiënte en gerichte regulering vanuit de Nb-wet 1998 vorm zou krijgen in één vergunning (en niet steeds afzonderlijk in de beheerplannen van de Natura 2000-gebieden). Hierdoor kunnen de militaire vliegactiviteiten en de mogelijke effecten daarvan op de beschermde natuurwaarden immers optimaal in samenhang worden beoordeeld. Besloten is de vergunning voor militaire vliegactiviteiten gefaseerd aan te vragen, vanwege de omvang en diversiteit in betrokken activiteiten en relevante natuurwaarden. Er bestaat geen noodzaak om militaire vliegactiviteiten, in afwachting van de vergunning, stil te leggen.

- Er wordt van uitgegaan dat het helikopterlaagvliegen voorlopig niet in betekende mate afwijkt van het getoetste gebruik. Dit is een niet

duidelijk toetsbaar criterium van de intensiteit. Voorgesteld wordt om een limiet in de vergunning op te nemen met een maximum aantal uren per jaar. Verzoek om in de vergunning een registratieplicht op te nemen met vluchtgegevens (positie en tijd).

- In aanvraag wordt een aanname gedaan over 'voorlopig' aantal vlieguren. De term 'voorlopig' biedt ruimte voor toename en is dus ongewenst.
- Het is ongewenst om een vergunning voor onbepaalde tijd te verlenen. Intensiteit, nieuwe vliegtuigen als drones etc. kunnen ander verstorend effect veroorzaken.
- De in de Passende Beoordeling toegepaste 'gemiddeld aantal uren' geeft een onjuiste afspiegeling van de werkelijke activiteit. Zo zou er onderscheid gemaakt moeten worden naar individueel vliegtuig en de tijdsduur die een toestel boven het gebied aanwezig is.

In de aanvraag en beoordeling wordt uitgegaan van een gemiddelde omvang van vlieguren. Daarbij gaat het enkel om laagvliegactiviteiten met militaire helikopters. Deze vergunning wordt verleend onder een beperking in de vorm van een maximum en toetsgemiddelde welke niet mag worden overschreden en een verplichting voor vergunninghouder hier inzicht in te geven. Eventuele aanpassingen in de begrenzing van helikopterlaagvlieggebieden of een uitbreiding van uren ten opzichte van hetgeen in de aanvraag is opgenomen, dienen apart te worden aangevraagd en getoetst en zijn derhalve geen onderdeel van deze vergunning.

- In de passende beoordeling wordt gesteld dat niet wordt laaggevlogen in Bird Sanctuary. Eigen waarnemingen en die van Staatsbosbeheer geven het tegendeel aan.

In deze vergunning wordt specifiek geborgd dat gedurende de perioden dat gebieden zijn aangewezen als 'Bird Sanctuary' er dan ook daadwerkelijk niet mag worden laaggevlogen. Dit voor zover het uitsluiten van laagvliegen in deze gebieden in de passende beoordeling is meegenomen ter uitsluiting van een kans op effect.

- De Werkgroep is van mening dat bij het onderscheid tussen vliegen overdag en 's nachts gebruik moet worden gemaakt van het ecologische dag/nacht onderscheid (licht/donker periode). Dit om nachtelijke verstoring te voorkomen.

In de aanvraag is uitgegaan van een onderscheid tussen dag- en nachtperiode voor het vliegen gebaseerd op tijd. Dit onderscheid in dag- en nachtperiode wordt ook gehanteerd in het vergunde gebruik. Omdat er sprake is van toetsing van het reeds bestaande gebruik zal de uitkomst van de beoordeling ook niet afwijken indien een ander dag-nacht ritme wordt getoetst. Er is immers een methode gevolgd waarbij ervan uit is gegaan dat er geen negatieve effecten optreden wanneer een doelstelling wordt gehaald en een trend niet negatief is. Kan dit niet worden uitgesloten, dan wordt een maatregel ingesteld waardoor er geen overlap meer bestaat tussen de activiteit en de doelstelling in ruimte en/of in tijd.

- Een (aangepaste) bufferzone van 1 kilometer wijkt af van het advies om een zone van 2 kilometer aan te houden. Ganzen kennen verstoringsafstand van 2.175 meter. De vraag wordt gesteld waarom een maatregel wordt voorgesteld om 1 kilometer bufferzone aan te houden voor Kraanvogel en tevens waarom deze maatregel niet terug komt in het toetsingsrapport van de Groote Peel.

Uit de passende beoordeling blijkt dat er, uitgezonderd de kraanvogel, geen effecten kunnen optreden op vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen. Er bestaat dan ook geen reden om maatregelen te nemen teneinde verstoring aan ganzensoorten te voorkomen. De bufferzone is een zone die gebruikt is voor het bepalen van een kans op effect. De twee kilometer is gebaseerd op de maximaal te verwachten verstoringsafstanden van vogelsoorten. De 'maatregelzone' betreft een maatregel om overlap tussen het laagvliegen en de doelstelling in tijd (gedurende delen van het jaar) te voorkomen. Deze maatregel is bedoeld om effecten op specifiek de kraanvogel uit te sluiten. Bij het bepalen van de afstand van 1 kilometer is rekening gehouden met de afstand tot de slaapplaatsen van de kraanvogel en met de aanwezige landschapselementen die een optische verstoring tegen kunnen gaan. In het toetsingsrapport Groote Peel (TMA Groote Peel) wordt deze maatregel overigens wel vermeld. De verstoringsafstand is vastgesteld op basis van expert judgement van een kraanvogeldeskundige.

- Tussen 15 oktober en 15 maart pleisteren grote aantallen ganzen in de omgeving. In de avondschemer en vroege ochtend zijn er veel vogelbewegingen (ganzen) op lage hoogte. Dit vormt een risico voor de vliegveiligheid (aanvaringen).
- Uit Foppen et al. blijkt dat een groot aantal soorten die in Deurnsche- en Mariapeel voorkomen gevoelig zijn voor verstoring door laagvliegactiviteiten. Door de Werkgroep wordt voorgesteld om gezien het lage aantal uren dat nu laaggevlogen wordt en omdat er voor deze activiteit ook elders voldoende ruimte is, te stoppen met laagvliegen in de Natura 2000-gebieden.
- De Werkgroep stelt dat niet is overwogen om alternatieven te onderzoeken om laagvlieggebieden te herbegrenzen buiten de Peel, om zo de natuurwaarden te ontzien.

Zoals hiervoor reeds opgemerkt is in de passende beoordeling afdoende aangetoond dat, uitgezonderd de kraanvogel, geen effecten kunnen optreden op vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen. Er bestaat dan ook geen reden om maatregelen te nemen teneinde verstoring aan ganzensoorten te voorkomen. Voor zover er maatregelen genomen moeten worden in het kader van (vlieg)veiligheid ligt dit buiten (het toetsingskader van) de Nb-wet 1998.
Daar er geen effecten optreden, dan wel door het treffen van maatregelen effecten worden uitgesloten, bestaat er geen reden om aan de Minister van Defensie te verzoeken om te zoeken naar alternatieve locaties voor het laagvliegen dan wel te stoppen met laagvliegen boven de betreffende gebieden. Door de Werkgroep worden er in dat kader geen nadere inhoudelijke argumenten in relatie tot de argumentatie in de passende

beoordeling aangedragen welke tot een ander oordeel zouden moeten leiden.

- Er wordt voorgesteld om in navolging van Groote Peel ook Deurnsche Peel en Mariapeel te exclaveren uit laagvlieggebied omdat hier ook soorten voorkomen die gevoelig zijn.

Ook voor de Deurnsche- en Mariapeel worden maatregelen getroffen om niet te vliegen in de periode dat kraanvogels als doortrekker aanwezig zijn, dus in de periode 15 oktober tot 15 december en de periode 20 februari-31 maart. Deze maatregelen heb ik ook geborgd middels een vergunningvoorschrift.

- De werkgroep is van mening dat het laagvliegen boven Beschermde Natuurmonumenten in strijd is met het doel om hier de rust te handhaven.

In de passende beoordeling is ook een toetsing uitgevoerd op eventuele aantasting van de specifieke Beschermd natuurmonument-waarden. Een kortdurende aanwezigheid van een laagvliegende helikopter acht ik niet aan te merken als een aantasting van de waarde 'rust' dan wel de andere specifieke Beschermd natuurmonument-waarden. Daarbij merk ik op dat het bestaande gebruik van het helikopterlaagvlieggebied niet in de weg heeft gestaan aan de aanwijzing van de Beschermde Natuurmonumenten in de Peelgebieden.

4. <u>Gemeente Strijen</u>

De gemeente Strijen richt zich in haar zienswijzen met name op de (effecten op) de Natura 2000-gebieden "Het Oudeland van Strijen" en "Hollands Diep";

- De in de aanvraag opgenomen argumentatie dat extra laagvliegactiviteiten nodig zijn wordt als niet relevant beschouwd.

De aanvraag heeft betrekking op bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden. Dit gebruik is uitgewerkt op basis van een gemiddeld aantal vlieguren. Daarbij is door de Minister van Defensie zijn belang aangetoond voor het verkrijgen van deze vergunning. De vergunning wordt verleend met een duidelijk maximum aantal vlieguren dat mag plaatsvinden binnen de betreffende laagvlieggebieden.

- Naar de mening van de gemeente is het laagvliegen een significant verstorende activiteit en mag het laagvliegen in de genoemde gebieden niet plaatsvinden. Het enkel beperken van het laagvliegen in de broedperiode is dan ook niet voldoende.

Uit de passende beoordeling is mij gebleken dat het laagvliegen met helikopters boven of nabij Natura 2000-gebieden voor de vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen niet kan leiden tot zodanige effecten dat hierdoor de instandhoudingsdoelen in gevaar komen. Uit de door de gemeente Strijen ingediende zienswijzen wordt geen argumentatie aangedragen welke tot een ander oordeel zou moeten leiden.

- De toename van aantallen dwergganzen is een bemoedigende conclusie. Maar dit komt volgens de gemeente juist als gevolg van de lage intensiteit van het laagvliegen in het gebied. Extra laagvliegactiviteiten zijn dus ongewenst

Ik acht het van belang om er op te wijzen dat gedurende de aanwezigheid van de dwergganzen in het Natura 2000-gebied Oude Land van Strijen, hier daadwerkelijk geen laagvliegactiviteiten plaatsvinden daar het gebied dan is aangewezen als Bird Sanctuary. Ik heb daarbij aan deze vergunning de voorwaarde verbonden dat gedurende deze periode daadwerkelijk niet mag worden laaggevlogen boven dit gebied.

- Er zijn regelmatig klachten vanuit de bevolking over geluidsoverlast en ook zijn er aanduidingen dat vee hinder ondervindt van het laagvliegen. In de vergunning zou een voorschrift opgenomen moeten worden dat de gemeente tijdig van te voren wordt geïnformeerd over een geplande laagvliegoefening.

Het opnemen van een voorschrift inhoudende een voorafgaande melding aan gemeenten, naar aanleiding van klachten over geluidsoverlast of vanwege aanduidingen van effecten op vee, acht ik niet aan de orde daar dit geen betrekking heeft op (het toetsingskader van) de Natuurbeschermingswet 1998. Wel heb ik het verzoek van de gemeente doorgeleid naar het ministerie van Defensie. In reactie daarop laat zij weten dat omwonenden en betrokkenen altijd via de media worden geïnformeerd over grootschalige oefeningen.

5. Gemeente Asten

De gemeente Asten richt haar zienswijzen op de (effecten op) het Natura 2000-gebied Groote Peel;

- Een kenmerk van de Peel is de voor de fauna noodzakelijke rust. Het laagvliegen leidt tot verstoring van deze rust. De typische vogelsoorten van de Groote Peel zijn gevoelig voor verstoring, zeker vanuit de lucht. Laagvliegen draagt daarom bij aan een significante verstoring van de vogels in de Groote Peel.
- De conclusies in de aangeleverde rapportages (Bureau Meervelt e.a. en SOVON-informatierapport 2009/10) lijken niet volledig met elkaar in overeenstemming.
- Analyse over precieze benutting van de laagvliegroutes door helikopters ontbreekt. Er is onderzoek gedurende vliegactiviteiten nodig voor het vaststellen van dosis-effectrelaties per soort. Er is te weinig bekend over de exacte verspreiding van soorten en kwaliteit van potentiele leefgebieden.

Uit de passende beoordeling is mij gebleken dat het laagvliegen met helikopters boven of nabij de Groote Peel, voor de vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen, niet kan leiden tot zodanige effecten dat hierdoor de instandhoudingsdoelen in gevaar komen en dat significante verstoring derhalve kan worden uitgesloten. Voor eventuele effecten op de kraanvogel worden afdoende maatregelen genomen om verstorende effecten uit te sluiten. Uit de door de gemeente Asten ingediende zienswijzen worden geen nader inhoudelijke argumenten aangeleverd

waaruit anders zou moeten blijken. Er bestaat dan ook geen reden om aan de Minister van Defensie te verzoeken om te zoeken naar alternatieve locaties voor het laagvliegen. De ogenschijnlijke tegenstrijdigheden in de rapportages van SOVON en Bureau Meervelt e.a., als aangegeven door de gemeente, zijn mijns inziens niet aanwezig. De onduidelijkheid komt waarschijnlijk voort uit de opzet van het onderzoek waarbij eerst aan de hand van een vooronderzoek is bepaald voor welke soorten met zekerheid elk effect kan worden uitgesloten. Het rapport van SOVON is onderdeel van de voortoets. Daarbij is alleen bepaald in hoeverre een nadere effectenanalyse moet worden gemaakt. Er is in de voortoets voor gekozen om in eerste instantie alleen aan te geven wanneer er al dan niet effecten te verwachten zijn op instandhoudingsdoelen voor vogels, zonder een nadere uitspraak of dit effect al dan niet significant is. De verdere uitwerking is vervolgens op gebiedsniveau uitgevoerd door Bureau Meervelt. Hier is per gebied een specifieke beoordeling uitgevoerd op vogelsoorten waarvan in de voortoets is bepaald dat er mogelijk effecten kunnen optreden als gevolg van het bestaande gebruik. Verdere analyse naar de preciese benutting van de laagvlieggebieden en verder onderzoek naar dosis-effectrelaties acht ik niet aan de orde daar is aangetoond dat het huidige gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden niet leidt tot negatieve effecten op de instandhoudingsdoelstellingen van de betreffende Natura 2000-gebieden. Door de gemeente wordt geen inhoudelijke argumentatie aangedragen welke tot het oordeel zou moeten leiden dat dergelijk onderzoek nodig is.

- De gemeente stelt de vraag of het verlenen van een vergunning in het kader van de Nb-wet een legitimatie is voor het kunnen overtreden van de artikelen 10 en 11 van de Flora- en faunawet.

Het verlenen van deze vergunning in het kader van de Nb-wet 1998 staat los van eventuele verboden of verplichtingen die voortvloeien uit andere wet- en regelgeving waaronder ook begrepen de Flora- en faunawet.

- De gemeente geeft in overweging om voor het laagvliegen boven de Groote Peel te zoeken naar alternatieve gebieden die minder kwetsbaar zijn.

Daar er geen effecten optreden, dan wel door het treffen van maatregelen effecten worden uitgesloten, bestaat er geen reden om aan de Minister van Defensie te verzoeken om te zoeken naar alternatieve locaties voor het laagvliegen dan wel te stoppen met laagvliegen boven de betreffende gebieden. Door de gemeente worden er in dat kader geen nadere inhoudelijke argumenten in relatie tot de argumentatie in de passende beoordeling aangedragen welke tot een ander oordeel zou moeten leiden.

6. <u>Gemeente Nijkerk</u>

De gemeente Nijkerk richt zich in haar zienswijze op (de (effecten op) het Natura 2000-gebied Arkemheen;

- Het laagvliegen leidt tot verstoring. Bij het beoordelen en verlenen van de vergunning zal rekening gehouden moeten worden met de verstorende werking van laagvliegen en de voor vogels noodzakelijke rustperioden tijdens het broeden en foerageren.

Het laagvliegen met helikopters waarop deze vergunning betrekking heeft vindt niet plaats in of in de nabijheid van het Natura 2000-gebied Arkemheen. Het Natura 2000-gebied Arkemheen heb ik dan ook niet in mijn beoordeling meegenomen.

7. <u>Waddenvereniging</u>

- De Waddenvereniging spreekt haar waardering uit over de wijze waarop de aanvraag tot stand is gekomen en geeft aan graag mee te willen denken bij het opstellen van de (concept) vergunning-voorwaarden.
- De Waddenvereniging verzoekt met name om een goede implementatie van de voorgestelde maatregelen in de defensieorganisatie en handvatten voor het naleven van de maatregelen door borging in de voorschriften.

Voor zover relevant heb ik het aanbod van de Waddenvereniging om mee te denken over de voorschriften aangenomen. Mede op basis van de reacties heb ik mijn besluit vormgegeven. Tevens heb ik aan deze vergunning voorschriften verbonden teneinde te borgen dat de voorgestelde maatregelen ook daadwerkelijk worden uitgevoerd.

8. <u>Brabantse Milieufederatie</u>

De Brabantse Milieufederatie (hierna: BMF) richt zich in haar zienswijzen met name op (de effecten op) de Natura 2000-gebieden Biesbosch, Deurnsche- en Mariapeel en de Groote Peel;

- Het opknippen van vergunningaanvragen voor aparte defensieactiviteiten is procedureel onwenselijk en duidt op salamitactiek. Cumulatie blijft op deze wijze buiten beeld.
- Los van de verschillende defensievergunningen zijn er, in cumulatie, ook negatieve effecten op beschermde soorten te verwachten door andere niet-militaire activiteiten. Dit wordt nu onvoldoende belicht.
- BMF stelt de vraag of in de aanloop naar de vergunning nog wordt gevlogen of dat het laagvliegen in afwachting van de vergunning is gestopt.

Uit de passende beoordeling is mij gebleken dat de huidige laagvliegactiviteiten met helikopters niet leiden tot negatieve effecten. Beoordeling op cumulatie vindt plaats indien zou blijken dat er wel negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen kunnen optreden. Deze aanvraag heeft betrekking op het bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden. Zoals in de aanvraag is aangegeven, volgt deze aanvraag op de afspraak uit 2008 van de toenmalige bewindslieden van Defensie en EL&I om voor militaire vliegactiviteiten één Nb-wetvergunning aan te vragen. In beginsel zijn militaire vliegtuigen voor de uitvoering van hun taken boven heel Nederland actief. Dit impliceert dat bij alle 162 Natura 2000-gebieden en bij de beschermde natuurmonumenten moet worden bezien of er mogelijk negatieve effecten op natuurwaarden te verwachten zijn van deze vliegactiviteiten. In 2008 stelden beide ministeries vast dat de meest efficiënte en gerichte regulering vanuit de Nb-wet 1998 vorm zou krijgen in één vergunning (en

niet steeds afzonderlijk in de beheerplannen van de Natura 2000-gebieden). Hierdoor kunnen de militaire vliegactiviteiten en de mogelijke effecten daarvan op de beschermde natuurwaarden immers optimaal in samenhang worden beoordeeld. Besloten is de vergunning voor militaire vliegactiviteiten gefaseerd aan te vragen, vanwege de omvang en diversiteit in betrokken activiteiten en relevante natuurwaarden. Er bestaat geen noodzaak om militaire vliegactiviteiten, in afwachting van de vergunning, stil te leggen. De gegevens van de inhoudelijke ecologische onderbouwing geven mij daar geen aanleiding toe. Door BMF zijn in dat kader ook geen nadere inhoudelijke argumenten aangeleverd die tot een andere conclusie zouden moeten leiden.

- BMF vraagt zich af welke garantie er is dat activiteiten waarvoor nu een Nbwet-vergunning is aangevraagd, op een later moment bij de beoordeling van overige vliegactiviteiten wordt meegenomen.
- BMF stelt dat enkel getoetst is op het laagvliegen door de Nederlandse Defensie en stelt de vraag of het gebruik van het luchtruim door andere NAVO-landen is/wordt getoetst.
- Er wordt een vergunning aangevraagd voor onbepaalde tijd. BMF geeft aan dat zij dit ongewenst achten omdat nu tussentijds niet kan worden bijgestuurd als blijkt dat effecten anders zijn dan nu wordt aangenomen.

Voorliggende aanvraag betreft het laagvliegen met helikopters in de daartoe aangewezen helikopterlaagvlieggebieden. Voor overige militaire vliegactiviteiten wordt in een volgende fase een vergunning aangevraagd. Bij de beoordeling van die aanvraag zal worden beoordeeld in hoeverre die activiteiten samenloop of overlap vertonen met de nu aangevraagde laagvliegactiviteiten met helikopters. Het bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden is gekoppeld aan vlieguren met helikopters, waarbinnen tevens het laagvliegen met helikopters door overige NAVO landen is meebeoordeeld. Wanneer de wens van Defensie bestaat om hiervan af te wijken, door bijvoorbeeld meer te willen vliegen, dan zal dit opnieuw getoetst moeten worden. In de wet is geregeld dat het bevoegd gezag een vergunning kan aanpassen of zelfs intrekken wanneer instandhoudingsdoelstellingen in gevaar komen als gevolg van de vergunde activiteit. Dit is ook in de vergunning vermeld.

- Er is in de aanvraag onvoldoende in beeld gebracht of er alternatieven zijn voor laagvliegoefeningen in plaats van boven Natura 2000-gebieden.

Daar er als gevolg van het laagvliegen met helikopters geen effecten optreden, dan wel door het treffen van maatregelen effecten worden uitgesloten, bestaat er geen reden om aan de Minister van Defensie te verzoeken om te zoeken naar alternatieve locaties voor het laagvliegen dan wel het stoppen met laagvliegen boven de betreffende gebieden. Door BMF wordt er in dat kader geen nadere inhoudelijke argumenten in relatie tot de argumentatie in de Passende Beoordeling aangedragen welke tot een ander oordeel zou moeten leiden.

- De voorgestelde maatregel om niet te vliegen tijdens de kraanvogeltrek wordt met instemming ontvangen. Maar BMF vraagt zich af of dit niet kan leiden tot een hogere vliegdruk in de resterende periode.

De maatregel om tijdelijk niet laag te vliegen boven de Natura 2000-gebieden Groote Peel respectievelijk Deurnsche- en Mariapeel leidt niet tot een verhoging van de intensiteit van laagvliegen elders of in de resterende periode.

- Ten aanzien van de Deurnsche- en Mariapeel wordt in de aanvraag gesteld dat het laagvliegen niet schadelijk of ontsierend is voor het gebied. Dit is niet voldoende onderbouwd. Ook is er sprake van mogelijke verstoring van de rust door het laagvliegen met helikopters.

In de passende beoordeling is ook een toetsing uitgevoerd op eventuele aantasting van de specifieke Beschermd natuurmonument-waarden. Een kortdurende aanwezigheid van een laagvliegende helikopter acht ik niet aan te merken als een aantasting van de waarde 'rust'. Tevens blijkt uit de beoordeling dat er geen sprake kan zijn van aantasting van andere waarden binnen de betreffende beschermde natuurmonumenten. Ik merk daarbij op dat het bestaande gebruik van het helikopterlaagvlieggebied niet in de weg heeft gestaan aan de aanwijzing van de Beschermde Natuurmonumenten in de Peelgebieden.

- Kraanvogels overwinteren in de gehele Peelregio. Voor de Groote Peel worden maatregelen voorgesteld om tijdens de aanwezigheid van de kraanvogels niet laag te vliegen in het gebied. Een dergelijke maatregel dient ook te worden ingevoerd voor de Deurnsche- en Mariapeel.

Evenals voor de Groote Peel wordt voor de Deurnsche- en Mariapeel een maatregel getroffen om, gedurende de perioden dat de kraanvogels hier verblijven, niet laag te vliegen in en in de omgeving van het Natura 2000-gebied.

- Ten aanzien van de Biesbosch merkt BMF op dat uit de Passende Beoordeling blijkt dat er geen verstorend effect zou optreden op slaapplaatsen van kolgans, brandgans en grutto. Deze conclusie is te voorbarig omdat tevens blijkt dat exacte gegevens over locaties en gebruik van slaapplaatsen ontbreken.

Er is hoofdzakelijk een overlap van de buffer rondom de laagvlieggebieden met het Natura 2000-gebied Biesbosch; boven het gebied zelf wordt niet laaggevlogen. Mij is tevens gebleken dat de buffer, waarbinnen nog verstoringseffecten zijn te verwachten, gelegen is boven gebiedsdelen waar geen (grote) aantallen ganzen of grutto's komen om te slapen. Ik acht de conclusie dat er geen significante effecten kunnen optreden dan ook correct.

- Er wordt te snel aangenomen dat er geen effecten te verwachten zijn op niet-vogelsoorten. Genoemd worden de bever en de meervleermuis terwijl voor deze laatste soort uit de in de passende beoordeling aangehaalde bron zou blijken dat deze wel verstoringsgevoelig is voor het laagvliegen met helikopters.

Met betrekking tot verstoring van niet-vogels acht ik de onderbouwing bij de aanvraag voldoende. De door BMF aangehaalde bron (Gladwin) haalt alleen een studie aan waar verstoring mogelijk niet uit te sluiten was, maar gaat daar verder niet op in. Uit de overige bronnen blijkt afdoende dat er geen aanwijzingen zijn dat verstoring in relevante mate op de meervleermuis, als gevolg van de aangevraagde activiteiten, kan optreden.

9. <u>Stichting Milieufederatie Limburg, mede namens Staatsbosbeheer Regio Zuid en Stichting Het Limburgs Landschap en Natuurmonumenten regio Zuid</u>

De zienswijze van de Stichting Milieufederatie Limburg c.a. (hierna SML) richt zich op het laagvlieggebied GLV VIII, de Peel en Sarsven en de Banen.

- SML stelt dat de scheiding van militaire vliegactiviteiten in de passende beoordeling vreemd is. Alle militaire vliegactiviteiten dienen in samenhang te worden beoordeeld. Er wordt onvoldoende aandacht besteed aan cumulatieve effecten van het laagvliegen in relatie tot andere verstoringsbronnen.
- Er is onvoldoende rekening gehouden met ander gebruik en de gevolgen in cumulatie zoals kanovaren, sportvliegtuigen, luchtballonnen enz.

Ik verwijs hiervoor naar mijn reactie op de zienswijzen van de Brabantse Milieufederatie onder 8.

- Er wordt in de aanvraag een aanname gedaan over het aantal vlieguren in de toekomst. Hierbij wordt uitgegaan dat het laagvliegen niet in betekende mate afwijkt van het getoetst gebruik. Dit wordt onvoldoende geacht. Er zal een limiet moeten worden ingesteld hoeveel uur er daadwerkelijk boven de betreffende Natura 2000-gebieden gevlogen mag worden.
- Er wordt een vergunning aangevraagd voor onbepaalde tijd. SML geeft aan dat zij dit ongewenst achten omdat nu tussentijds niet kan worden bijgestuurd als blijkt dat effecten anders zijn dan nu wordt aangenomen.

Ik verwijs hiervoor naar mijn reactie op de zienswijzen van de Brabantse Milieufederatie onder 8.

- SML is van mening dat bij het onderscheid tussen vliegen overdag en 's nachts gebruik moet worden gemaakt van het ecologische dag/nacht onderscheid (licht/donker periode). Dit om nachtelijke verstoring te voorkomen.

In de aanvraag is uitgegaan van een onderscheid tussen dag- en nachtperiode voor het vliegen gebaseerd op tijd. Dit onderscheid in dag- en nachtperiode wordt ook gehanteerd in het vergunde gebruik. Omdat er sprake is van toetsing van het huidige gebruik zal de uitkomst van de beoordeling ook niet afwijken indien een ander dag-nacht ritme wordt getoetst. Er is immers een methode gevolgd waarbij ervan uit is gegaan dat er geen negatieve effecten optreden wanneer een doelstelling wordt gehaald en een trend niet negatief is. Kan dit niet worden uitgesloten, dan wordt een maatregel ingesteld waardoor er geen overlap meer bestaat tussen de activiteit en de doelstelling in ruimte en/of in tijd.

- De door aanvrager voorgestelde maatregel om tijdens de perioden waarop de kraanvogels aanwezig zijn niet laag te vliegen wordt toegejuicht, maar dit verbod zou voor hele jaar moeten gelden vanwege de verstoringsgevoeligheid van de natuur in de Peel.
- Er wordt voorgesteld om in navolging van Groote Peel ook Deurnsche Peel en Mariapeel te exclaveren uit laagvlieggebied omdat hier ook soorten voorkomen die gevoelig zijn.

Ik verwijs hiervoor naar mijn reactie op de zienswijzen van de Brabantse Milieufederatie onder 8.

- Door SML wordt gesteld dat het beter is om niet meer laag te vliegen boven de betreffende gebieden omdat er voor deze activiteit ook elders voldoende ruimte is.
- De SML stelt dat niet is overwogen om alternatieven te onderzoeken om laagvlieggebieden te herbegrenzen buiten de Peel, om zo de natuurwaarden te ontzien.

Ik verwijs hiervoor naar mijn reactie op de zienswijzen van de Brabantse Milieufederatie onder 8.

- Het laagvliegen vormt een risico voor de vliegveiligheid (aanvaringen).

Zoals hiervoor reeds opgemerkt is uit de passende beoordeling afdoende aangetoond dat, uitgezonderd de kraanvogel, geen effecten kunnen optreden op vogelsoorten waarvoor deze gebieden zijn aangewezen. Er bestaat dan ook geen reden om maatregelen te nemen teneinde verstoring aan ganzensoorten te voorkomen. Voor zover er maatregelen genomen moeten worden in het kader van (vlieg)veiligheid ligt dit buiten (het toetsingskader van) de Nb-wet 1998.

- Het laagvliegen leidt tot een gering effect op de luchtkwaliteit, gezien het geringe gebruik. Echter door de overschrijding van de Kritische Depositiewaarde van verschillende habitattypen kan dit toch leiden tot effecten. Niet is gebleken dat dit is onderzocht.

Bij de aanvraag is een door TNO opgestelde rapportage 'stikstofuitstoot door defensiemateriaal in het kader van laagvliegen' gevoegd. Mij is gebleken dat het laagvliegen niet zal kunnen leiden tot een relevante mate

van uitstoot van stikstofoxiden welke op enige wijze kan leiden tot een (meetbaar) effect op de habitattypen.

- Betreffende het Natura 2000-gebied Sarsven en De Banen geeft het Ministerie van Defensie in de aanvraag aan, dat zij voor bepaalde soorten geen duidelijkheid kan geven over de mate van gevoeligheid voor verstoring.

Voor zover de zienswijzen betrekking hebben op het Sarsven en De Banen is mij uit de voortoets gebleken dat het laagvliegen niet kan leiden tot negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen. Daarbij merk ik op dat dit Natura 2000-gebied alleen is aangewezen als Habitatrichtlijngebied. Daarbij zijn geen instandhoudingsdoelen opgenomen voor Habitatrichtlijn- repectievelijk Vogelrichtlijnsoorten. Voor zover er verstoringseffecten op vogelsoorten zouden kunnen optreden is dit alleen relevant voor doelen die voortvloeien uit aanwijzingsbesluiten van het beschermd natuurmonument 'Sarsven en De Banen'. Uit de reactie van SML blijkt echter nergens op welke soort of soorten zij doelt, of waaruit zou moeten blijken dat hier sprake is van onduidelijkheid met betrekking tot verstoringsgevoeligheid.

- In aanwijzingsbesluiten Van Groote Peel, Deurnsche Peel en Mariapeel en Sarsven en De Banen wordt aangegeven dat de noodzakelijke rust als wezenlijk kenmerk wordt gezien. Door het laagvliegen wordt dit kenmerk aangetast

In de passende beoordeling is ook een toetsing uitgevoerd op eventuele aantasting van de specifieke Beschermd natuurmonument-waarden. Een kortdurende aanwezigheid van een laagvliegende helikopter acht ik niet aan te merken als een aantasting van de waarde 'rust' dan wel de andere specifieke Beschermd natuurmonument-waarden. Daarbij merk ik op dat het bestaande gebruik van het helikopterlaagvlieggebied niet in de weg heeft gestaan aan de aanwijzing van de Beschermde Natuurmonumenten in de Peelgebieden en Sarsven en De Banen.

10. <u>Vogelbescherming Nederland, mede namens Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en De12Landschappen</u>

De zienswijze van Vogelbescherming c.a. richt zich in algemene zin op de ecologische beoordeling. Verder op twee specifieke Natura 2000-gebieden (Oude Land van Strijen en Waddenzee)

- Het laagvliegen met helikopters kan bij bepaalde weersomstandigheden tot verlies van legsel leiden. Verzocht wordt om te borgen dat bij gebruik van de vergunning rekening wordt houden met slechte weersomstandigheden om langdurige verstoring van broedvogels te voorkomen.

Ten aanzien van het voorkomen van langdurige verstoring van broedvogels tijdens slechte weersomstandigheden merk ik op dat in de beoordeling wordt uitgegaan van het bestaande gebruik waarbij de eventuele optredende verstoring kortdurend zal zijn en zeker niet zal leiden tot zodanige verstoring dat hierdoor broedende vogels zodanig worden verstoord dat hierdoor nesten worden verlaten. In de gevallen

waarin niet kan worden uitgesloten dat er sprake is van nestverlies, bijvoorbeeld door downwash, worden maatregelen getroffen om de kans op effecten uit te sluiten. Ik heb deze maatregelen geborgd middels voorschriften. Verdere extra voorschriften in deze vergunning acht ik hiertoe niet aan de orde.

- Er wordt verzocht om te borgen dat er binnen de vergunning een maximale omvang van het laagvliegen wordt vastgelegd en dat de toegezegde registratie hiervan ook wordt geborgd via de vergunning.

In de aanvraag en beoordeling wordt uitgegaan van een gemiddelde omvang van vlieguren. Deze vergunning wordt verleend onder een beperking in de vorm van een maximum en toetsgemiddelde welke niet mag worden overschreden en een verplichting voor vergunninghouder hier per gebied inzicht in te geven. Eventuele aanpassingen in de begrenzing van helikopterlaagvlieggebieden of een uitbreiding van uren ten opzichte van de aanvraag dienen apart te worden getoetst.

- In de aanvraag wordt aangegeven dat er alleen mitigerende maatregelen in tijd worden voorgesteld. Dit is onjuist omdat er ook maatregelen in ruimtegebruik worden voorgesteld.

De door aanvrager voorgestelde maatregelen hebben zowel betrekking op beperkingen aan het laagvliegen in tijd alsmede in ruimtegebruik dan wel een combinatie daarvan. Deze maatregelen worden geborgd middels een voorschrift bij deze vergunning.

- Uit de aanvraag blijkt dat er hierna voor de overige laagvliegactiviteiten een vergunningaanvraag (fase 2) zal worden ingediend. Deze zal moeten worden getoetst aan fase 1. Verzoek van Vogelbescherming is om ook gelegenheid te krijgen om op deze aanvraag te reageren.

Derde-belanghebbenden zullen ook in een vergunningprocedure inzake de overige militaire vliegactiviteiten in de gelegenheid worden gesteld een zienswijze over die aanvraag in te dienen. Bij de beoordeling van die aanvraag zal worden beoordeeld in hoeverre die activiteiten samenloop of overlap vertonen met de nu aangevraagde laagvliegactiviteiten met helikopters.

- Verzocht wordt om het laagvliegen boven het Natura 2000-gebied Oude Land van Strijen in de winter uit te sluiten vanwege het belang van het gebied voor dwergganzen.

Gedurende de aanwezigheid van de dwergganzen in het Natura 2000-gebied Oude Land van Strijen vinden hier geen laagvliegactiviteiten plaats daar het gebied dan is aangewezen als Bird Sanctuary.

- Het Natura 2000-gebied Waddenzee is aangewezen als slaapplaats voor kleine zwanen. Het is onduidelijk of eventuele externe effecten door laagvliegen boven Wieringen als foerageergebied is onderzocht.

Bij de beoordeling van de effecten op de waarden van het Natura 2000-gebied Waddenzee is ook beoordeeld in hoeverre de foeragerende kleine zwanen gebruik maken van het Natura 2000-gebied Waddenzee. Er bestaat echter vooral een relatie tussen de foeragerende kleine zwanen in Wieringermeerpolder en het IJsselmeer als slaapplaats. De Waddenzee wordt door deze populatie nauwelijks als slaapplaats gebruikt. Effecten kunnen dan ook worden uitgesloten.

11. Gelderse Natuur en Milieu Federatie, mede namens Staatsbosbeheer regio Oost, Het Geldersch Landschap en Natuurmonumenten regio Gelderland

De zienswijze van de Gelderse Natuur en Milieufederatie c.a. (hierna: GNM) betreft delen van de aanvraag in het algemeen, en in het bijzonder de laagvlieggebieden in Gelderland, Ginkelse Hei (GLV IV), Veluwe/Randmeren (GLV VII), Maas/Waal en de reactivering van het oostelijk deel van NVG-IV.

- Er wordt door GNM verzocht om concrete en eenduidige toetsmaxima, toetsgemiddelden en de wijze van rapportage van de jaarlijks gemaakte laagvlieguren op te nemen in de vergunning.

In de aanvraag en beoordeling wordt uitgegaan van het aantal vlieguren in de helikopterlaagvlieggebieden over de periode 2003 – 2008. Deze vergunning wordt verleend onder een beperking in de vorm van een maximum en toetsgemiddelde welke niet mag worden overschreden en de verplichting voor vergunninghouder hier inzicht in te geven. Eventuele aanpassingen in de begrenzing van helikopterlaagvlieggebieden of een uitbreiding van uren ten opzichte van de aanvraag dienen apart te worden getoetst.

- In dat verband vraagt GNM naar de relatie tussen bestaand gebruik van 750 uur en het SMT-II waar behoefte wordt gesteld van 10.000 laagvlieguren en de op 13 juli 2010 aan de kamer gerapporteerde reductie tot 7.500 uren.

De aanvrager laat desgevraagd in een reactie weten dat in het Tweede Structuurschema Militaire Terreinen (SMT-2) uit 2001 de totale laagvliegbehoefte met helikopters op 10.000 uren is gesteld. Deze totaalbehoefte is in de evaluatie helikopterlaagvlieggebieden van 13 juli 2010 (Kamerstuk 32 123 X, nr. 140) naar beneden bijgesteld tot maximaal 7.500 uren laagvliegen in Nederland, afhankelijk van mogelijke bijdragen aan crisisbeheersingsoperaties en buitenlandse oefeningen. De uren worden dus deels gevlogen in de helikopterlaagvlieggebieden, deels elders boven Nederland, deels tijdens oefeningen in het buitenland en deels in de missiegebieden tijdens operationele uitzendingen. Naarmate er meer wordt bijgedragen aan missies en meer in het buitenland wordt geoefend, wordt er minder in Nederland laaggevlogen. Het bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden in de periode 2003-2008, zoals is opgenomen in de onderhavige Nb-wetvergunningaanvraag, vertegenwoordigt dus slechts een deel van de totale behoefte aan helikopterlaagvlieguren. Voor een meer uitgebreide toelichting hierop verwijs ik in deze naar de evaluatie helikopterlaagvlieggebieden.

- Er wordt door GNM verzocht om aan de aanvrager een (aanvullende) uitwerking te vragen van de begrenzing en zonering in tijd en ruimte van de laagvliegactiviteit in GLV-VII, zoals eerder ook door de provincie Gelderland namens de Veluwecommissie is bepleit. Daarbij kan voor de Veluwerandmeren aansluiting gevonden worden bij de 'Bird sanctuary and bird strike risk' zonering om aanvaring met vogels te voorkomen.
- GNM verzoekt om het opnieuw toevoegen van het oostelijk deel van NVG-IV aan het GLV-VII te beschouwen als een nieuw project en niet als 'bestaand gebruik'.

Ik zie geen aanleiding om aanvullende informatie te vragen inzake de begrenzing en zonering in tijd en ruimte van de laagvliegactiviteit in laagvlieggebied Veluwe/Randmeren (GLV VII). Uit de door GNM aangeleverde documentatie blijkt dat eventuele afspraken hierover los staan van deze aanvraag en van het toetsingskader van de Nb-wet 1998 waarop deze aanvraag betrekking heeft.
Voor zover de zienswijze ingaat op het toevoegen van het oostelijk deel van NVG-IV aan het helikopterlaagvlieggebied Veluwe (GLV VII) merk ik op dat dit geen onderdeel uitmaakt van deze aanvraag. Ik ga hier dan ook verder niet op in.

- Uit de voortoets blijkt dat er onderzoek nodig is op effecten op kleine vogelsoorten (bosvogels/zangvogels). In verdere beoordeling wordt de conclusie getrokken dat kleine bosvogels geen significant negatief effect zullen ondervinden omdat piloten uit veiligheidsoverweging obstakels (waaronder bomen en struiken) vermijden. Volgens GNM is het juist gebruikelijk om laag door/over bomen en struiken te vliegen waar zich deze vogels kunnen bevinden. De uitgevoerde toetsing is daarom niet compleet.

De verwijzing in de zienswijzen naar het optreden van effecten op kleine zangvogels/bosvogels doelt waarschijnlijk op de beoordeling op typische soorten van habitattypen. Voor alle relevante Natura 2000-gebieden is apart beoordeeld of ten aanzien van de relevante 'typische soorten' qua voorkomen c.q. qua kwaliteit vanaf het moment van aanwijzen van het relevante Natura 2000-gebied, indicaties aangeven dat het habitattype beïnvloed is als gevolg van de laagvliegactiviteiten in of nabij het betreffende Natura 2000-gebied en met name boven de relevante habitattypen. Uit deze beoordeling is gebleken dat er voor geen van deze relevante typische soorten dergelijke indicaties zijn.

- Onduidelijk is hoe in een latere fase het laagvliegen met jachtvliegtuigen zich verhoudt met de effecten van laagvliegen met helikopters. Daarnaast ontbreekt een cumulatietoets met andere activiteiten zoals Ruimte voor de Rivier.

Uit de passende beoordeling is mij gebleken dat de bestaande laagvliegactiviteiten met helikopters niet leiden tot negatieve effecten. Beoordeling op cumulatie vindt plaats indien zou blijken dat er wel negatieve (rest)effecten op de instandhoudingsdoelen kunnen optreden.

Dat is in casu niet aan de orde. Bij het indienen van een vergunningaanvraag voor de overige militaire vliegactiviteiten (fase 2) zal worden beoordeeld in hoeverre die activiteiten samenloop of overlap vertonen met de nu aangevraagde laagvliegactiviteiten met helikopters. Met betrekking tot cumulatie met andere activiteiten merk ik op dat uit de passende beoordeling mij is gebleken dat het bestaande gebruik van laagvliegen met helikopters niet leidt tot negatieve effecten. Beoordeling op cumulatie vindt plaats indien zou blijken dat er wel negatieve effecten op de instandhoudingsdoelen kunnen optreden.

12. Kanovereniging De Biesbosch Bevers

De kanovereniging richt haar zienswijzen op het laagvliegen in de nabijheid van het Natura 2000-gebied Biesbosch. Zij vraagt om ook aandacht te besteden aan de mens in combinatie met duurzame recreatie en duurzame economische activiteiten. Het laagvliegen staat een optimale kanobeleving in de weg en leidt tot afname van het ledenbestand.

Ik neem deze zienswijze voor kennisgeving aan daar deze inhoudelijk geen betrekking heeft op (het toetsingskader van) de Nb-wet 1998.

13. Provincie Noord-Brabant

Provincie Noord-Brabant geeft te kennen dat de ingediende aanvraag en bijbehorende documenten geen aanleiding geven tot inhoudelijke opmerkingen.

14. Provincie Fryslân

Provincie Fryslân onderschrijft de conclusies uit de passende beoordeling voor de Friese gebieden dat de optredende effecten van het bestaand gebruik niet leidt tot significante effecten. De provincie adviseert wel om, ten behoeve van monitoring van de optredende effecten per gebied, aan vergunninghouder op te leggen regelmatig opgave te doen van uitgevoerde vluchten en deze te betrekken bij een periodieke evaluatie van de vergunning.

Ik heb aan deze vergunning voorschriften verbonden om inzage te krijgen in het werkelijk gebruik van de laagvlieggebieden. Deze informatie zal ik gebruiken voor (her)ijking van de verwachte effecten op de relevante beschermde natuurwaarden.

15. Gemeente Binnenmaas

De zienswijze van de gemeente Binnenmaas richt zich op het Natura 2000 gebied 'De Oude Maas' tussen Heinenoord en Puttershoek.

- De gemeente geeft aan dat de aanvraag en de bij de aanvraag gevoegde bijlage onvoldoende overtuigend zijn dat het bestaand gebruik niet leidt tot belangrijke effect op de te beschermen natuurwaarden.

De gemeente onderbouwt niet nader inhoudelijk waarom de informatie in de aanvraag onvoldoende zou zijn om de conclusies te onderbouwen. Een specifieke reactie hierop van mijn zijde is dan ook niet mogelijk.

- Er zijn regelmatig klachten vanuit de bevolking over geluidsoverlast en ook zijn er aanduidingen dat vee hinder ondervindt van het laagvliegen. In de vergunning zou een voorschrift opgenomen moeten worden dat de gemeente tijdig van te voren wordt geïnformeerd over een geplande laagvliegoefening.

De inhoud van deze zienswijze heeft geen formele of inhoudelijke relevantie voor de besluitvorming op basis van de Nb-wet 1998. Wel heb ik het verzoek van de gemeente doorgeleid naar het ministerie van Defensie. In reactie daarop laat zij weten dat omwonenden en betrokkenen altijd via de media worden geïnformeerd over grootschalige oefeningen.

16. <u>Stichting Natuur- en Vogelwacht Dordrecht</u>

De stichting Natuur- en Vogelwacht richt haar zienswijzen op (de effecten in) het Natura 2000-gebied de Biesbosch.

De stichting geeft aan dat in de passende beoordeling wordt uitgegaan van onjuiste of verouderde data met betrekking tot het voorkomen van vogels in het gebied. Ook wordt met betrekking tot de trend van de aalscholver ten onrechte uitgegaan van het gegeven dat hierover onvoldoende informatie bekend is. Dit wordt door de stichting bestreden.

- De Biesbosch is van groot belang voor miljoenen trekvogels, maar aantallen van sommige soorten nemen af. De vestiging van soorten wordt gefrustreerd door de voorgenomen activiteit.
- In de passende beoordeling is onvoldoende aandacht gegeven aan een dosis-effectrelatie op zoogdieren, terwijl vaststaat dat deze aanwezig zijn.
- In de passende beoordeling wordt een ogenschijnlijke conclusie getrokken dat er voor veel vogelsoorten geen effect optreedt. Daarbij wordt voorbijgegaan aan de bijzondere situatie in de Biesbosch welk gebied juist door deze soorten wordt gebruikt vanwege de schaalgrootte, voedsel en rust.

De zienswijze van de stichting lijkt uit te gaan van een aanname dat de aangevraagde activiteit een nog niet bestaande activiteit is. Ik wil er op wijzen dat de aanvraag betrekking heeft op de bestaande laagvliegactiviteiten met helikopters in de nabijheid van het Natura 2000-gebied Biesbosch. Uit de voortoets komt mijns inziens met voldoende zekerheid naar voren dat effecten op (de instandhoudingsdoelen van) zoogdieren, als gevolg van dit huidige gebruik, niet optreedt. Boven het Natura 2000-gebied zelf wordt niet laaggevlogen; er is enkel sprake van een zeer geringe overlap met de bufferzones van de helikopterlaagvlieggebieden Maas/Waal en Voorne-Putten/Hoeksche Waard. Alleen in deze gebiedsdelen kan het voorkomen dat er een mate van verstoring optreedt. Uit de passende beoordeling blijkt mijns inziens voor zowel niet-vogels als voor vogelsoorten dat er in het Natura 2000-gebied Biesbosch geen negatieve effecten optreden op de instandhoudingsdoelen als gevolg van het bestaande gebruik.

- De zeearend als broedvogel is juist erg verstoringsgevoelig, terwijl het rapport uitgaat van geen verstoringsgevoeligheid in haar beoordeling van deze soort als niet-broedvogel.

In het aanwijzingsbesluit van de Biesbosch is voor de zeearend een instandhoudingsdoel opgenomen als niet-broedvogel. Uit de passende beoordeling volgt dat dit instandhoudingsdoel door het bestaande gebruik niet in gevaar kan komen. Dat daarbij ook de zeearend inmiddels tot broeden is gekomen, is positief en is zeker geen aanleiding om aan te nemen dat het laagvliegen met helikopters leidt tot verstoringseffecten op deze soort.

- De begrenzing van de Bird Sanctuary is verouderd. Verwacht mag worden dat defensie een nieuwe uitgebreide begrenzing maakt voor de Biesbosch zodat ook het noordelijk deel hieronder komt te vallen.

De begrenzing van een Bird Sanctuary is de verantwoordelijkheid c.q. bevoegdheid van de minister van Defensie. De huidige begrenzing, in relatie tot de laagvlieggebieden sluit voldoende aan en sluit daarbij uit dat boven het gebied, aansluitend aan de laagvlieggebieden, kan worden laaggevlogen.

17. <u>Gemeente Bernisse</u>

De zienswijze van de gemeente Bernisse richt zich op het laagvliegen in/nabij het Natura 2000-gebied Haringvliet. Daarbij stelt de gemeente dat de onderbouwing van de aanvraag en de voorgestelde mitigerende maatregelen geen aanleiding geven voor het indienen van een zienswijze.

Wel vraagt de gemeente actief te worden geïnformeerd over de laagvliegactiviteiten ten behoeve van informatievoorziening richting haar burgers.

De inhoud van deze zienswijze heeft geen formele of inhoudelijke relevantie voor de besluitvorming op basis van de Nb-wet 1998. Wel heb ik het verzoek van de gemeente doorgeleid naar het ministerie van Defensie. In reactie daarop laat zij weten dat omwonenden en betrokkenen altijd via de media worden geïnformeerd over grootschalige oefeningen.

18. <u>Gemeente Drimmelen</u>

De zienswijze van de gemeente Drimmelen heeft betrekking op het Natura 2000-gebied de Biesbosch.

- Uit de passende beoordeling blijken voor een aantal soorten geen gegevens beschikbaar te zijn, waardoor een goede beoordeling onvoldoende mogelijk is. Daarnaast is de kennis ten aanzien van dosis/effect relaties zo slecht ontwikkeld dat dit onvoldoende basis geeft voor betrouwbare conclusies.
- Naast deze argumenten vanuit natuurwetenschappelijk oogpunt vindt de gemeente het laagvliegen vanuit recreatief-toeristisch oogpunt geen juiste ontwikkeling (o.m. omdat dit leidt tot imagoschade). De gemeente voert aan dat het gebied door zowel provincie Noord-Brabant als Zuid-Holland is aangewezen als stiltegebied. Het geluid

van laagvliegende helikopters past niet in deze aanwijzing en in de beleving van de bezoekers aan het gebied.

Uit de beoordeling blijkt voor het Natura 2000-gebied dat een overlap tussen de in het aanwijzingsbesluit opgenomen instandhoudingsdoelen en de laagvlieggebieden/-buffers niet tot nauwelijks aanwezig is. In dit geval kan met zekerheid worden uitgesloten dat effecten optreden. Voor zover de reactie van de gemeente betrekking heeft op het ontbreken van kennis over slaapplaatsen van ganzen en de grutto verwijs ik naar mijn reactie op de zienswijzen van de Brabantse Milieufederatie onder 8. De stelling dat onvoldoende kennis is ten aanzien van een dosis/effect relatie is door de gemeente in haar zienswijze niet verder onderbouwd.
Voor zover de zienswijze ingaat op de aanwijzing van De Biesbosch als stiltegebied, merk ik op dat de provincies, die deze gebieden aanwijzen, in de aanwezigheid van de laagvlieggebieden - die al tientallen jaren aanwezig zijn en waarvan het bestaan bekend was - klaarblijkelijk geen aanleiding hebben gezien af te zien van de instelling van het stiltegebied. Ik verwijs op dit punt naar het kabinetsstandpunt zoals verwoord op pagina 65 van het Tweede Structuurschema Militaire Terreinen, deel 2 en 3.
Het beschermen of beoordelen van recreatief-toeristische ontwikkelingen valt niet binnen het kader van de Nb-wet 1998.

19. <u>Gemeente Tynaarlo</u>

De gemeente Tynaarlo geeft aan te kunnen instemmen met het verlenen van de gevraagde vergunning.

20. <u>Toeristische Kano Bond Nederland</u>

De Toeristische Kano Bond Nederland is van mening dat het laagvliegen met helikopters niet strookt met de beschermende maatregelen die het Nationaal Park de Biesbosch nodig acht voor dit unieke natuurgebied en dat dit het beleid van het Nationaal Park in ernstige mate benadeelt. Door het laagvliegen met helikopters verliest de Biesbosch voor de kanovaarder haar unieke recreatieve waarde als stiltegebied.

De vergunningaanvraag ziet niet op een nieuwe ontwikkeling, maar op het bestaande gebruik van de helikopterlaagvlieggebieden. De Nb-wet 1998 ziet erop toe dat de Natura 2000-doelstellingen niet in gevaar komen door deze activiteit. Dit houdt in dat wanneer de doelstellingen uit het aanwijzingsbesluit niet in gevaar komen, er geen grond is om een activiteit niet toe te staan.
Daarbij merk ik op dat de laagvlieggebieden zelf zich niet uitstrekken tot boven het Natura 2000-gebied Biesbosch. Alleen de zogenaamde bufferzone ligt voor een zeer klein deel over het gebied.

21. <u>Vereniging Behoud Biesbosch</u>

De zienswijze van de Vereniging Behoud Biesbosch richt zich op het Natura 2000-gebied de Biesbosch;

- De vereniging geeft aan dat ook in de bufferzone rondom de laagvlieggebieden in de praktijk wordt laaggevlogen. Dit leidt tot een risico voor vogels, die niet alleen worden verstoord, maar ook dat zij een groter risico lopen zich te verwonden aan hoogspanningskabels.

- De vereniging geeft aan dat de bufferzone tot in de Aakvlaai loopt. Daarachter ligt de Zuiderklip, een gebied dat recentelijk is ingericht als natuurgebied en jaarrond van essentieel belang is voor diverse soorten die vanuit Natura 2000-zijn aangewezen. Ook de Sliedrechtse Biesbosch, de Dordtse Biesbosch en het Eiland van Dordrecht zijn van belang voor vogelsoorten. De vereniging beveelt dan ook aan om als uiterste grens van de bufferzone van het laagvlieggebied de autosnelwegen (A27 en A16 respectievelijk A15 en A59) aan te houden in plaats van de randen van het Nationaal Park.
- De Vereniging voert aan dat de zeearend inmiddels in de Biesbosch broedt, maar dat ten onrechte in het rapport van Bureau Meervelt de soort alleen wordt beoordeeld als niet-broedvogel.

In de beoordeling van de effecten van het bestaand gebruik wordt een afweging gemaakt ten opzichte van de in het aanwijzingsbesluit opgenomen instandhoudingsdoelstellingen. Er zijn geen aanwijzingen dat als gevolg van het bestaande gebruik van de laagvlieggebieden vogels zodanig worden verstoord dat zij hierdoor in aanvaring komen met hoogspanningsleidingen. Ook is mij niet bekend dat het laagvliegen zich zou uitbreiden tot in de bufferzone als opgenomen in de passende beoordeling. Door de vereniging is in dat kader ook geen nadere informatie verstrekt welke tot een ander oordeel zou moeten leiden.
De in de zienswijzen aangegeven gebieden liggen, voor zover mij bekend, buiten de bufferzone. Er is geen reden om aan te nemen dat buiten de bufferzone nog verstoring kan optreden als gevolg van het laagvliegen. Er is dan ook geen aanleiding om de begrenzing van het laagvlieggebied, en in het verlengde daarvan de bufferzone aan te passen.
In het aanwijzingsbesluit van de Biesbosch is voor de zeearend een instandhoudingsdoel opgenomen als niet-broedvogel. Uit de passende beoordeling volgt dat dit instandhoudingsdoel door de bestaande laagvliegactiviteiten met helikopters niet in gevaar kan komen. Dat daarbij ook de zeearend inmiddels tot broeden is gekomen is positief en is zeker geen aanleiding om aan te nemen dat het laagvliegen leidt tot verstoringseffecten op deze soort.

22. <u>Gemeente Cromstrijen</u>

De gemeente Cromstrijen geeft te kennen dat de ingediende aanvraag en bijbehorende documenten geen aanleiding geven tot het indienen van een zienswijze.

23. <u>Gemeente Aa en Hunze</u>

De gemeente Aa en Hunze geeft - gezien de toets van Bureau Meervelt en het zeer beperkte aantal vlieguren - aan te kunnen instemmen met het verlenen van de gevraagde vergunning.

24. <u>Nationaal Park De Biesbosch</u>

Het Parkschap Nationaal Park de Biesbosch richt zich met haar zienswijze op (de effecten op) het Natura 2000-gebied Biesbosch;

- Er is, aldus het Parkschap, in de huidige stand van de wetenschap onvoldoende kennis betreffende dosis/effect relaties om betrouwbare conclusies te kunnen trekken.

Daar er in de Biesbosch geen relevante overlap bestaat tussen de beschermde waarden (instandhoudingsdoelen) en het bestaand gebruik van laagvliegen met helikopters ontbreekt er ook een aantoonbare dosis/effect relatie. Uit de beoordeling blijkt voor het Natura 2000-gebied dat een overlap tussen de in het aanwijzingsbesluit opgenomen instandhoudingsdoelen en de laagvlieggebieden/-buffers niet tot nauwelijks aanwezig is. In dit geval kan met zekerheid worden uitgesloten dat effecten optreden.

- Vanuit recreatief-toeristisch oogpunt brengt het Parkschap naar voren dat het laagvliegen met helikopters de beleving van rust bij recreanten schaadt en dat het laagvliegen vanuit hun belang en dat van het Nationaal Park (imagoschade) ongewenst is.

Het beschermen of beoordelen van recreatief-toeristische ontwikkelingen valt niet binnen het kader van de Nb-wet 1998.

- De bufferzone rondom laagvlieggebied Maas/Waal overlapt met de Aakvlaai, een gebied dat vanuit de zoneringgedachte is ontwikkeld om de recreatieve druk op de kern van de Biesbosch te ontzien. Doordat deze zone minder interessant wordt voor recreanten vanwege geluidsoverlast als gevolg van het laagvliegen, zal dit als ongewenst gevolg hebben dat recreanten zich meer verspreiden over de Biesbosch.

In ogenschouw moet worden genomen dat hier geen sprake is van een nieuwe activiteit, maar van bestaande laagvliegactiviteiten met helikopters. Er is dan ook geen sprake van een situatie waardoor recreanten de aanwezigheid van het laagvliegen anders gaan beleven. Er verandert feitelijk niets.

- Het Parkschap wijst erop dat de Biesbosch zowel aan de Noord-Brabantse als de Zuid-Hollandse kant is aangewezen als stiltegebied in het kader van provinciale milieuverordening. De laagvliegactiviteiten dienen ook getoetst te worden aan de milieuverordening van de beide provincies.

Voor zover de zienswijze ingaat op de aanwijzing van De Biesbosch als stiltegebied, merk ik op dat de provincies, die deze gebieden aanwijzen, in de aanwezigheid van de laagvlieggebieden - die al tientallen jaren aanwezig zijn en waarvan het bestaan bekend was - klaarblijkelijk geen aanleiding hebben gezien af te zien van de instelling van het stiltegebied. Ik verwijs op dit punt naar het kabinetsstandpunt zoals verwoord op pagina 65 van het Tweede Structuurschema Militaire Terreinen, deel 2 en 3.

- Gelet op de voorgaande argumenten vraagt het Parkschap om zodanige aanpassing van de begrenzing van de laagvlieggebieden Voorne-Putten/Hoekse Waard en Maas/Waal, dat de bufferzone rondom deze laagvlieggebieden geen overlap meer vertoont met de begrenzing van het Natura 2000-gebied.

De in de zienswijzen aangegeven gebieden liggen, voor zover mij bekend, buiten de bufferzone. Er is geen reden om aan te nemen dat buiten de bufferzone nog verstoring kan optreden als gevolg van het laagvliegen. Er is dan ook geen aanleiding om de begrenzing van het laagvlieggebied, en in het verlengde daarvan de bufferzone aan te passen.

25. <u>Provincie Drenthe</u>

Provincie Drenthe geeft aan dat de aangevraagde defensie-activiteiten zijn opgenomen in de Provinciale omgevingsvisie en daarmee een plaats hebben gekregen in het natuurbeleid en in de provincie Drenthe zijn toegestaan.